

NEOLİBERALİZMDE BORÇ VE ÖZNEMLİK

Mustafa DEMİRTAŞ*

ORCID: 0000-0001-6384-6626

Öz

Borca girmeden hayatta kalmanın neredeyse imkânsız olduğu bir çağda yaşıyoruz. Borç alarak hayatta kalınıyor ve öznellikler borç temelinde şekilleniyor. Borçlar karşısındaki sorumlulukların ağırlığı altında yaşamlar sürdürülüyor. Bu çalışmada, borcun bizi nasıl kontrol ettiği, borç yoluyla davranışlarımızın nasıl denetim altına alındığı üzerinde durulacaktır. Ayrıca, borç ve neoliberalizm ilişkisi üzerine odaklanılarak kişinin kendini insan sermayesine dönüştürmek için gerçekleştirmek zorunda olduğu “kendi üzerine çalışma” sürecinde borcun önemine dikkat çekilecektir. Neoliberalizmin öznelliklerin üretimi ve borca dayalı olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Neoliberalizmde borç ve öznellik ilişkisi rekabet ve girişim tarafından yönetilen toplumsal ilişkilerin yapılanışının önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Girişim, Suçluluk, Borç, Öznellik, Yoksulluk

Debt and Subjectivity in Neoliberalism

Abstract

We are living in an age that it is nearly impossible to live without getting into debt. People survive by taking debts and subjectivities are formed in the face of debt. Lives are maintained under the massiveness of the responsibilities against the debts. In this paper, it is elaborated how the debts control us, how our actions are controlled through debt. Also, by focusing on the relationship between debt and neoliberalism, the importance of debt in the process of “labor on self” of which individuals must realize in order to transform themselves to human capital, will be emphasized. It will be tried to show that neoliberalism depends on the production of subjectivities and debt. In neoliberalism, the relationship between debt and subjectivity constitute a crucial part of the social relations that governed by competition and entrepreneurship.

Keywords: Neoliberalism, Enterprise, Guilt, Debt, Subjectivity, Poverty

* Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, mustafademirtas35@gmail.com
Makale Gönderim Tarihi: 14/04/2018, Kabul Tarihi: 25/04/2018

Giriş

Borçla ilgili tartışmaların tarihi uzun yıllara yayılmaktadır. Kavramın çok esnek olması sebebiyle borcun tanımı tam olarak yapılamasa da, en azından devletlerin ve imparatorlukların tarihinde insanların büyük bir kısmının borçlu yaşamak durumunda kaldığı bilinmektedir. Binlerce yıldır az sayıdaki zenginle çok sayıdaki yoksul arasındaki ilişki çoğunlukla alacaklı ile borçlu arasındaki ilişki şeklinde gerçekleşmektedir. Bu ilişki, toplumsal formasyonun kökenini borçta gören Friedrich Nietzsche'nin düşüncesine atfen "alım, satım, iflas ve alışverişin temel formlarının" da göstergesini oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, borcun öznenin ve onun ahlakının yaratılmasında nasıl bir etkiye sahip olduğu tartışılacaktır. Borcun salt bir ekonomik mesele olmadığı, insanların davranışlarını şekillendirdiği ahlaki değerlerin kökenini temsil ettiği ileri sürülecektir. Borç, insan davranışlarını yöneterek öznellikler üzerinde yıkıcı bir güce haizdir. Alacaklısı karşısında suçluluk, huzursuzluk ve sorumluluk duygusunun yükünü taşıyan bireysel öznenin üretilmesini sağlar. Devletler, piyasalar ve ana akım medya güçleri tarafından gerçekleştirilen ekonomik ve söylemsel şiddetle öznelerin bu duyguları içselleştirmesine katkı sağlanır. Borçlandırılmış insan kendisini dayanışmadan yoksun hissederek borcunu ödemek zorunda bırakılır. Kendisi de giderek hiçbir dayanışma formlarına güvenmemeye başlar; kendisini mahcup ve suçlu hisseder. Böylece borç yoluyla borçlandırılmış insanın üretimi gerçekleşir. Bu üretimin, rekabet ve girişimin toplumsal ilişkilerin temelini oluşturduğu neoliberalizmde nasıl ortaya çıktığı bu çalışmanın merkezi sorunudur. Bu sorunun geliştirilmesinde borç, rekabet ve girişim kavramlarına başvurulacaktır. Bu kavramların neoliberalizmde *homo economicus*'u üretmek için kullanılan birer iktidar aygıtı olduğu gerçeği üzerinde durulacaktır.

Ahlaki Kavramların Kökeninin Temsili

Aslına bakılırsa, borç denilen şeyin izleri ilkel ekonomiye kadar sürülebilir. Örneğin, Nietzsche ilkel ekonominin borçlular ve alacaklılar yarattığını, yani ticari bir hesaplaşmayla açığa çıktığını ileri sürmüştür. Bu bakımdan, ilk kez kapsamlı bir borç teorisi geliştiren Gilles Deleuze ve Félix Guattari, modern etnolojinin büyük kitabının, Marcel Mauss'un *Armağan Üzerine Deneme*'si değil, Nietzsche'nin *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*'si olduğunu söylerler. Onlara göre, *Ahlakın Soykütüğü Üstüne* ilkel ekonomiyi değiş-tokuş ilişkisiyle düşünmek yerine borçlu-alacaklı ilişkisi temelinde yorumlamak bakımından eşsiz bir girişimdir (Deleuze ve Guattari, 2012: 254). Kitabın borçlu-alacaklı arasındaki sözleşmenin ele alındığı, "Suç, Kara Vicdan ve Benzerleri" başlıklı ikinci bölümü, özellikle önemlidir. Nietzsche bu bölümde, insanlık tarihinin upuzun akışı

boyunca açığa çıkan cezalandırma düşüncesini ele alır. Cezalandırmanın, suç işlemiş kişinin eylemlerinden sorumlu olmasından, böylece de yalnızca suçluların cezalandırılması gerektiği düşüncesinden değil, tersine, ana babaların zarar ziyan karşısında duydukları öfkeyi zarar verene yönelterek çocuklarını cezalandırmalarıyla ortaya çıktığını öne sürer. Nietzsche'ye göre bu öfke, "her zarar ziyanın bir bedeli vardır, suçluya acı verse bile kesinlikle bu bedel ödenmelidir düşüncesiyle denetim altına alınmıştır." Nietzsche, şimdiye dek kökü kazanamayan bu düşüncenin gücünü nereden aldığını sorar ve bunun yanıtını borçlu ile alacaklı arasındaki sözleşme ilişkisinden hareketle verir (Nietzsche, 2011: 79). Peki, nedir borçlu ile alacaklı arasındaki bu sözleşme ilişkisi? Nietzsche'ye göre bu sözleşme ilişkisi, toplumsal formasyonun ilk örneğidir. Elbette bu, toplumsal formasyonun ilk aşamalarında değiş-tokuşun var olmadığı anlamına gelmez, sadece değiş-tokuşun bir dengesizlik mantığına göre işlediği, yani bir borç sistemine, bir sözleşmeye göre örgütlendiğini gösterir. Borcunu ödeyeceğine dair verdiği sözün güvenilir olduğunu göstermek, borcunu ödemenin bir ödev, bir yükümlülük olduğunu vicdanına buyurmak için, borçlu alacaklıyla bir sözleşme yapar; borcunu ödemediğinde, sahip olduğu başka bir şeyi onu yerine ödeyeceğine söz verir. Örneğin, üzerinde gücü olduğu bir şeyi (bedenini ya da karısını, özgürlüğünü, hatta yaşamını bile) alacaklısına verebilir. Böyle bir durum her şeyden önce alacaklının borçlunun bedenine her türlü alçakça şeyi, işkenceyi yapabileceği anlamına gelir. Bu, bir ödetme biçimidir ve mantığı, zarar ziyanın (paranın, toprağın, mülkiyetin) doğrudan ödetilmesi değil, alacaklıya, alacağı olarak bir gönül rahatlığı sağlanmasıdır: "Gücünü güçsüz üzerine özgürce boşaltabilmenin 'yaptığından zevk almak için kötü bir şey yapmanın' şehvet dolu sevincinin, yakıp yıkmaya hazzının verdiği bir gönül rahatlığı: Bu haz, alacaklının toplumsal konumu düştükçe, büyümeye başlar" (Nietzsche, 2011: 80-81). Bu bakımdan ödetme, güçlünün güçsüz üzerindeki hazzını doyurmakta ve ceza olarak, alacaklının borçluya sahip olma, borçluya buyurabilme hakkını tesis etmektedir. Aynı anda, ödetme ilişkisi bir suçluluk duygusu da uyandırmaktadır: "[S]uçluluk duygusu, kişisel yükümlülük duygusu kaynağını alıcı ile satıcı, borçlu ile alacaklı arasındaki en eski ve en kökten kişisel ilişkiden alır." Bir başka kişiyle ilkin burada karşılaşılır; ilkin burada kişi bir başkasına göre ölçer kendini" (Nietzsche, 2011: 86). Borç, alacaklı karşısında kendini suçlu hisseden özneyi (borçluyu) üretir.

Bu bakımdan, borcun cezanın, suçun, vicdanın ödevin vb. kökenini temsil ettiği belirtilebilir. Bu ahlaki yükümlülükler borç sözleşmesinden doğar. Diğer bir ifadeyle, insan ahlaki borç gerçeğinden kaynaklanır. David Graeber'in söylediği gibi:

'İnsan tabii borcunu ödemek zorundadır.'

Bunun bu kadar güçlü olmasının sebebi, aslında ekonomik bir ifade olmaması, ahlaki bir ifade olmasıdır. Her şeyin ötesinde, ahlak denilen şey, insanın borcunu ödemesinden ibaret değil midir? İnsanlara hakkı olan şeyi vermek. Kişinin sorumluluklarını kabul etmesi. Kişinin diğerlerine karşı yükümlülüğünü yerine getirmesi, tıpkı başkalarından size karşı sorumluluklarını yerine getirmelerini beklediğiniz gibi. Bir insanın sorumluluklarından kaçmasının, sözünü tutmamaktan veya borcunu ödemeyi reddetmekten daha açık bir örneği olabilir mi? (Graeber, 2015: 10).

Ahlaki yükümlülüklerin borca indirgenmesiyle borç, borçlu öznenin yaratılmasında, özneliğinin biçimlendirilmesinde ve denetiminde belirleyici bir unsur haline gelir. Öznelliklerin üretimi ve denetimi için bir aygıt olarak işler. Maurizio Lazzarato'nun da belirttiği gibi "alacaklı-borçlu ilişkisi ayrılmaz biçimde hem bir ekonomi hem de bir 'etik'tir, çünkü borçlunun kendine teminat olabilmesi için, onu hem sorumluluğa hem de suçluluğa teşvik edecek bir hafıza, vicdan ve ahlak ile donatacak bir özneliğin inşasının etik-politik sürecini gerektirir" (2014: 46). Borç ekonomisi öznenin kendini işlemesi ile sağlamlaşır; yani etik, ekonomiyle birlikte etkin olur. Borç, sorumlulukların kabul edilmesini, kişinin diğerlerine karşı yükümlülüğünü yerine getirmesini sağlar. Böylece, borcuna sadık olacak, sözünü tutacak bir insan imal edilmesi, onun için bir bellek oluşturulması, borcunu unutmayı engelleyecek bir vicdanla ve bilinçle donatılması sağlanır. Keza bir cemaat ya da toplumda borç, borcunu ödeyememekten kaynaklı bir huzursuzluk ve suçluluk duygusuna yol açan bir bellek üretimine dayalı olarak varlığını sürdürür.

Sonsuz Borç

Bu bellek üretimi neoliberalizmde bir birey, toplumsal grup ya da nüfusun tamamı üzerinden gerçekleşir. Hükümetler, piyasalar ve medya kuruluşları tarafından kriz ortamında üretilen ekonomik ve siyasal söylemler, borç belleğinin inşa edilmesine, suçluluk duygusu ve sorumluluğun içselleştirilmesine katkı sağlar.¹ Yönetenler borçlular üzerinde bir hafıza oluşturmayı, bir suçluluk duygusu yerleştirmeyi ya da vicdan azabı uyandırmayı amaçlarlar. Bu bakımdan, temellüklerin ve hacizlerin yıkıcı gücü onların ayrıcalıklı araçları arasında yer alır;

¹ Suçluluk ve sorumluluk duygusunun toplum ölçeğinde nasıl işlediğine dair Lazzarato'nun verdiği şu örneğe dikkat çekilebilir: "Alman basınının, Yunan asalaklarına ve aylaklarına karşı yürüttüğü kampanya, borç ekonomisinin doğurduğu suçluluk şiddetine delalet eder. Medya kuruluşları, politikacılar, iktisatçılar, iş borçtan söz etmeye geldiğinde, tek bir mesaj ilettiler: 'Hatalısınız', 'suçlusunuz'. Kasvetli bir gökyüzü altında Avrupa'nın ve insanlığın hayrı için çalışmaktan Alman Protestanlarının imanı gevrerken, Yunanlılar pırıl pırıl güneş altında bronzlanırlar" (2014: 29).

zira “yalnızca acıtan şey hafızaya yerleşir, yalnızca yaralayan şey bilinçte iz bırakır ve kaydolar” (Nietzsche'den akt. Lazzarato, 2014a: 35). Kısacası borç, bir hafıza oluşturarak borçluya suçluluk ve korku aşılır.

Günümüzde çoğu insan ancak borçlanarak ayakta kalabiliyor. Borçlu olmak toplumsal hayatın kaçınılmaz bir koşulu haline gelmiş durumda. Borca girmeden yaşamak kolay değil. Örneğin, öğrenciler kredi alıyor, çalışanlar ev ve araba için uzun vadeli krediler çekiyor ya da kredi kartlarıyla hiç bitmeyen bir borcun altına giriyorlar. Borçlar, toplumsal gereksinimleri karşılamanın önemli bir aracı haline geldikçe, borç ödeme düzeni de topluma giderek daha fazla yayılıyor. Borç tam da bu yolla, denetimi sağlayan bir iktidar aygıtına dönüşüyor. Çünkü kapitalist sistemin güç kaynağı olan bankacılık sistemi² karşısında, borçlandırılan birey de borcunu ödemek için eylemlerini ve davranışlarını sınırlandırıyor; borcunu ödemeye uygun bir yaşam tarzı benimsemek zorunda kalıyor. Borç, bireyi suçluluk ve sorumluluk duygusu içinde yalnız bırakarak onun iktidar ilişkilerini daha fazla içselleştirmesine neden oluyor.

Neoliberalizmde yaşamını devam ettirmek için borçlanan ve bu borcu ödemeye çalışan bireyin olasılıkları ya da seçim imkânları çok azdır. Çünkü borçlu, borcunu ödemek için eylemlerini, davranışlarını borcun tanımladığı çerçevenin sınırlarında tutmak zorundadır. Bu bakımdan, borç yoluyla sadece maddi zenginliklere değil, daha önemlisi tercihlere ve mümkün olana el konulmaktadır. Bireylere borçlarını ödemeye uygun bir yaşam tarzı benimsetilir. Bireyler borçla yaşamaya alıştırılır, borç tarafından kontrol edilir; borç onlara birtakım tercihler dayatır. Örneğin, kişi üniversiteyi borçlu bitirdiğinde, kendisini geliştirmeye zaman ayırmak yerine, bulduğu ilk ücretli işe girmek zorunda kalır. İşini kaybetmemek için, yapmak isteyebileceği diğer şeylerden vazgeçer. Ya da uzun vadeli kredi alarak bir daire edindiğinde, kendini geri ödeme süresinin on ya da yirmi yıla yayıldığı bir borçluluk durumu içinde bulur. Kişi kendi hayatına kendisi karar veriyormuş gibi görünür, oysa aslında hayatı kendi denetiminden tamamen çıkmıştır. Dolayısıyla borç, zaman ve süre meselesiyle yakından ilişkilidir: “Emekçi, hayatta kalma stratejilerini kullanabilmek için tüm yaşama zamanından feragat etmek zorunda kalmıştır. Ücretliler için yaşama zamanını

² Deleuze ve Guattari'nin belirttikleri üzere, çağdaş toplumda “belirli bir anlamda bütün sistemi ve arzu yatırımını elinde tutan şey bankadır.” Hatta onlara göre Marx'a dönmek için bankacılık sistemine odaklanılması gerekmektedir: “Keynes'in katkılarından bir tanesi, arzuyu para sorununa yeniden davet etmektir; Marksist analizin gereksinimlerine sunulması gereken şey de işte budur. Marksist ekonomistlerin, bankacılık uygulamalarına, finansal işlemlere ve kredi parasının özgül dolaşımına yeterli önem vermezken, üretim tarzına ve Kapital'in birinci bölümünde bulunabilecek genel eşdeğer olarak para teorisine dair düşüncelerde sıklıkla zaman kaybetmesi işte bu yüzden talihsizliktir” (2012: 306).

satmak hayatta kalmanın tek yolu olarak kontrolün ve borcun gündelik hayattaki saçılımını hazırlamaktadır” (Çalıcı, 2015: 132). Bu doğrultuda borç yalnızca yaşanan anı değil, gelecek olan zamanı da ipotek altına alır. Lazzarato'nun belirttiği gibi, “borç, şimdi ile gelecek arasına bir köprü kurar: Gelecek üzerinde bir önalım hakkını görür ve uygular. Her öğrencinin borcu, gelecekteki davranışlarını, ücretlerini ve gelirlerini ipotek altına alır” (2014: 56). Borçlandırılan birey hayatta kalmak için bütün yaşam zamanını satmak zorunda kalır.

Neoliberalizmde sömürü de artık büyük ölçüde borç temelinde gerçekleşmektedir. Negri ve Hardt'in deyişiyle, nüfuzun yüzde 99'unun yüzde 1'e tabi olduğu (iş borcu, para borcu vb.) genel bir borç durumu söz konusudur. Borç, sömürüyü sürdürmenin ve kontrol etmenin bir silahı olarak devrededir; böylece sömürüye bağlı yeni bir yoksul figürü doğar. Bu yeni yoksullar, yalnızca işsizler ya da yarı zamanlı işlerde çalışanlardan oluşmaz, düzenli çalışan ücretlileri ve orta sınıfların yoksullaşan kesimini de kapsar. Onların yoksullukları temel olarak borç zincirlerine dayanır (Negri ve Hardt, 2013: 21). Borç, güçlü bir denetim aygıtı olarak nüfuzun büyük bir çoğunluğunu etkiler; “bir kimsenin eylemleri üzerindeki bir eylem olarak iktidar da, öznenin kapasitelerini keşfederek borçlu öznenin sınırlarını belirler” (Çalıcı, 2015: 194). Neoliberalizmde borcun iktidarı oldukça etkili bir kontrol ve kapma mekanizmasını temsil eder (Lazzarato, 2014b: 1042). Bu nedenle, neoliberalizm insanları borçtan kurtaramaz, aksine borca daha fazla zincirler. Hatta öyle bir noktaya gelinir ki kişinin artık borç almasının bile mümkün olmadığı, fakat sonsuz bir borç ödemeye sürüklendiği bir süreç ortaya çıkar. Lazzarato'nun vurguladığı gibi, “kapitalizm altında, borç sonsuz bir süreci açığa çıkarır ve bu sürece dayanır” (2014b: 1042). Sonsuz borç, tüketim eyleminin sonsuz tekrarından beslenir ve paranın dolaşımı sayesinde sınırsız bir kapsama ulaşır. Dolayısıyla kapitalizmin borcu ödenemez, kapatılamaz ve sonsuzdur; bu çağda yaşayan insan da “artık kapatılıp-kuşatılmış insan değil, borçlanmış insandır” (Deleuze, 2006: 202). Neoliberal sistem, geri ödemesi hiç bitmeyecek bir borçla yaşayan bir insan ve toplum üretir. Borç, hayattaki yoksulluğu daha da arttırarak, bireyselliği ve kolektifliği bütün güçlerinden ve imkânlarından mahrum bırakır. Neoliberal *homo economicus*'u üretmek için en uygun araçlardan birisi olarak etkinliğini sürdürür.

Öznelliğin Yeniden Üretimi

Neoliberalizm, her şeyden önce Wendy Brown'un yerinde ifadesiyle, "kendine özgü bir akıl tarzı, özne üretme tarzı, bir 'davranış yönetimi' ve değerlendirme sistemidir" (2018: 22).³ Neoliberal akıl her insanı yaşamın her alanında kendi kendine yatırım yapan öznelere dönüştürür. Neoliberalizmde öznellik borca dayalıdır; öznelliği doğuran, ehlileştiren ve biçimlendiren borçtur. Borca dayalı öznelliğin yeniden üretiminin merkezinde ise "rekabet" ve "girişim" yer alır. Neoliberalizm, rekabet ve girişimi teşvik eder; bunların yön verdiği bir birey anlayışını öznelliğimizin kurucu bir parçası haline getirir. Jason Read'in öne sürdüğü gibi, "neoliberalizm, insanların yönetildiği ve kendilerini yönettiği bir tutum veya zihniyet olarak yeni bir 'yönetimsellik' kipi tesis eder. Bu yönetimselliğin işleme koşulları artık haklar ve yasalar değil, çıkar, yatırım ve rekabettir" (2014: 86). Bu hususta Foucault'yu hatırlamakta fayda var. Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu* kitabında neoliberal tahayyülün, rekabet dinamiğine dayalı bir toplum ve girişimci bireyler yaratmak istediğini öne sürer. Klasik liberalizmin mübadeleye dayalı işleyişinin yerine, neoliberalizm rekabetçi bir işleyişi getirir. Dolayısıyla klasik liberalizmden neoliberalizme geçişte değişen şey, vurgunun mübadeleden rekabete kaymasıdır. Mübadeleden rekabete geçişin derin etkileri olmuştur: "mübadele doğal sayılırken, rekabet yirminci yüzyılın neoliberaleri tarafından piyasaların tekel oluşturma eğilimi ve devletin müdahalelerine karşı korunması gereken bir yapay ilişki olarak görülür. Rekabet devletin piyasaya değil, piyasanın koşullarına daimi müdahalesini gerekli kılar" (Read, 2014: 85). Foucault'nun deyişiyle, "neoliberalerin tahayyül ettiği piyasa üzerine kurulu toplumda düzenleyici esası oluşturan, ürünlerin mübadelesi değil, rekabet mekanizmalarıdır" (2015: 128). Bu mekanizmalarla, ticaretle sınırlı kalmayıp toplumun her alanına yayılan girişimci öznellikler yaratılır. Yani elde edilmek istenen, salt ticaret etkisine değil, rekabet dinamiğine de tabi kılınan bir toplumdur. Şirketler toplumdur. Yaratılmak istenen *homo economicus* ise bir şirket, rekabet ve girişim insanıdır.⁴ Foucault'nun neoliberalizme ilişkin görüşlerine katılan Brown da şunu ifade eder:

³ Brown neoliberalizmi şu şekilde düşünür: "Neoliberalizmi, hâkimiyet kazandıkça ekonomik değerler, pratikler, ölçüm sistemlerinden oluşan belli bir formülasyonu insan hayatının tüm boyutlarını kapsayacak şekilde genişleten bir yönetim rasyonalitesi şekline bürünen bir normatif akıl düzeni olarak tasavvur ediyorum" (2018: 36).

⁴ Todd May'in belirttiği gibi, "*Homo economicus* hem kaynakları hem de çevreyi en iyi şekilde kullanarak refah seviyesini en üst düzeye çıkarmayı amaçlar. Kısaca, o, her bakımdan bir kapitalisttir; hayatın tasarımları onun için, belirli girdiler talep eden ve birtakım faydalar sağlama ihtimaline sahip teşebbüslerdir" (2014: 99). O, ödül ve maliyet hesabı üzerinden eylemde bulunur.

“Neoliberal rasyonalite insanı insan sermayesi biçiminde yeniden inşa ederken, çıkar maksimizasyonu peşinde koşan daha önceki *homo economicus* yorumunun yerini, hem şirket üyesi hem kendi başına şirket olan, her iki durumda da firmalara özgü yönetim pratikleriyle idare edilmesi uygun düşen bir özne formülasyonu almaktadır” (2018: 42).

Foucault'ya göre, piyasadan, mübadele eşitliği yerine, daima rekabet ve eşitsizliği anlamalıyız. Burada özne, tüccar değil girişimcidir. Bu nedenle piyasa, girişimcilerin ve onların farklılaşan ve eşitlikçi olmayan mantığının piyasasıdır (Lazzarato, 2006: 3). Her yerde piyasa aktörü olarak farz edilen⁵, rekabet ve girişimin yönlendirdiği bu özne anlayışının, yaşamlarımızın ve öznelliğimizin içkin bir parçası haline gelşi üzerinde ciddiyletme durulması gerekiyor.

Neoliberalizm bir yandan “rekabetin toplumsal ilişkilerinin” temelini oluşturur; diğer yandan bu ilişkileri teşvik eder. Örneğin, uzun süreli iş sözleşmelerinden geçici ve yarı zamanlı işgücüne geçiş, şirketler için etkili bir ekonomik strateji olmakla kalmaz aynı zamanda rekabetten beslenen (ödüllendirme ve teşvik sistemi-yeteneğe göre ücret vs.) etkili bir özneleştirme stratejisidir. Bu özneleştirme stratejisi, bireylerin kendilerini dayanışma ve kolektif örgütlenmeden fayda sağlayacak kişiler olarak değil de “tek kişilik şirketler” olarak görmeye teşvik eder. Bireyler, yeni bir bilgisayar yazılımını öğrenmek için ders almaktan güzel giyinmeye ya da dişlerini beyazlatmaya kadar her eylemi insan sermayesine yatırım olarak gören kişilere dönüşürler. Lazzarato'nun işaret ettiği gibi, “neoliberal yönetimin toplumsal alana müdahalesi, toplumsal alanın girişimin bir işlevi haline getirilmesi vasıtasıyla gerçekleşir. Bu müdahale, çeşitliliği, farklılaşmayı ve rekabeti teşvik etmek ve tüm bireyleri ‘insan sermayesine’ dönüşmek, kendi kendisinin girişimcisi haline gelmek üzere kışkırtmak ve sınırlandırmak adına yapılır” (2018: 9). Bu bakımdan neoliberalizm basitçe bireyin benimsemeyi ya da benimsememeyi tercih edeceği bir sistem olarak görülmemelidir; kendisinin de rekabete kilitlenmiş çıkarıcı özneler üreten stratejiler, taktikler ve politikalar tarafından üretildiğinin belirtilmesi gerekiyor (Read, 2014: 88). Bu sisteminin temel değeri rekabettir; ekonomik öznelerin insan sermayesi biçiminde tesis edilmesidir.

Peki, neoliberalizmde rekabete kilitlenmiş çıkarıcı özneler girişimi nasıl teşvik ederler? Girişimci süreçle ilgili olarak şu söylenebilir: Günümüzde genellikle bir annenin çocuğu ile ilişkisi dahi girişimci bir ilişkidir. Bedenini ve

⁵ “Asıl mesele, neoliberal rasyonalitenin piyasa modelini tüm saha ve faaliyetlere –paranın mevzu olmadığı bölgelere dahi– dağıtıp, insanları en ince ayrıntısına kadar piyasa aktörleri biçiminde, her zaman her yerde sadece *homo economicus* olarak yapılandırıyor olmasıdır” (Brown, 2018: 37).

vaktini bir uzmanlık-makinesi üretmek adına yatırım haline dönüştürmüştür; karşılaştığı soru da, bunun en etkili şekilde nasıl yapılabileceğidir. Kaç saat ev ödevi, kaç saat film izleme, kaç saat sportif aktivite? Annenin kendisi de çocuğu da ekonomik varlıklardır: Annenin zamanı ve parası sermayesidir; çocuğu da yatırımımızdır (May, 2014: 100). Bununla birlikte, tüketimin/alışverişin kendisi de bizim yatırımımızdır. Bireyler giydikleri giysilerden satın aldıkları yeni arabalara kadar her edimlerinin birer yatırım olduğunu içselleştiren öznelere dönüşmektedirler. Kendi kendilerine yatırım yaparak diğer sermaye varlıkları karşısında sürekli değerlerini arttırma çabasına girerler. Bu doğrultuda bireyler, büyük ölçüde tüketerek kendilerini üretirler; onları topluma bağlayan ve piyasada üstün konuma taşıyan şey, birer tüketici olarak etkinlikleri, tüketim çevresinde düzenlenmiş yaşamlarıdır. Dolayısıyla Todd May'in söylediği gibi, “şimdi kim olduğumuz bir üretim meselesi değil, bir tüketim meselesi” (2014: 97) haline gelir. Ne ürettiğimizden ziyade ne tüketiyor oluşumuz gerçeğiyle tanımlanırız. Sözde artan bireyselliğimizi maddesel bağımlılıklarımız, kurumsal imgelere ve logolara bağlılığımız, kamusal alanın terki; bunların tümünü birbirlerine bağlayan, tarihsel varlığımızın giderek üretici konumundan tüketiciye kaymış olmasıdır (May, 2014: 97). Günümüzde her şehrin pek çok bölgesinin giderek birbirine benzediği ve kamusal alana en yakın şeyin bir alışveriş merkezi olmaya başladığı gerçeğiyle karşı karşıyayız.

Bundan böyle öncelikli olarak tüketiyor oluşumuz gerçeğiyle tanımlanmaktayız. Tüketim yoluyla “kişi kendini modern, özgür, özenli bir kadın ya da düşünceli, akli başında, şefkatli ev kadını olarak; ileriye bakan, kendine güvenli bir kodaman; rahat, sevimli bir dost; gözü dışarıda, fiziksel olarak sağlıklı, maço bir erkek olarak ya da bütün bunların bir karışımı olarak nasıl ifade edilebileceğini öğrenir” (Bauman, 1999: 114). Kişi ısmarlama kimlikler edinme arayışına girer ve bu arayışı sonuçlandırmak için önünde pek çok seçeneğe sahiptir. Ayrıca, üretim ve tüketim işlemlerinin mecrası olan piyasanın sunduğu bu kimliklerin avantajı sosyal onaylarıyla birlikte satın alınmalarıdır ve böylelikle olumlama arayışının sıkıntıları da kalmamıştır. Kimlik kartları ve hayat tarzı simgeleri yetkin insanlar tarafından sunulur ve çok sayıda bireyin deneyerek ya da ‘dikkatini vererek’ onayladığı bilgilerle desteklenir. Bu yüzden sosyal onayın müzakere edilmesine gerek kalmaz; onay pazarlanan ürünün yapısında adeta ta baştan beri vardır (Bauman, 1999: 115). Bauman’ın dikkat çektiği üzere:

“Etiketin, markanın ve alışveriş yerinin müşterileri için yapabileceği şey işte budur: Kafa karıştırıcı ölçüde dolambaçlı, bubi tuzaklı mutluluk yolunda onlara rehberlik etmek. Kişinin doğru yolda olduğunu, hâlâ yarışta bulunduğunu ve umut beslemeye devam edebileceğini (yetkili olarak!)”

onaylayan, herkesçe tanınan ve saygı duyulan bir sertifikayla ortaya çıkarılan bir mutluluktur bu” (2017: 21).

Böylece, kişisel özerklik ve kendi kendini tanımlama gibi bireysel gereksinimlerin hepsi piyasanın sunduğu ürünlere sahip olma ve onları tüketme gereksinimine dönüşür. Tüketimle bütün tekil yaşam dünyaları farklılığın altını oyan tek tipli bir girdabın içine hapsedilmektedir.

Tüketim görüntümüzü, toplumsal konumumuzu, patronlara hitap gücümüzü en yüksek seviyeye taşımak için önemli bir araçtır. Tüketim girişimci ve rekabetçi sistemin içinde gerçekleştirilir. Tükettiğimiz sırada tüketim yapmaktaki amacımız kim olduğumuzu belirler. “Kim olduğumuz, iyi görünmeyi, patronumuzu etkilemeyi ya da akran grubumuzla uyum sağlamayı isteyip istemediğimizle alakalıdır” (May, 2014: 103). Yani, kimliğimiz maddi refahı korumaya dayalı ilişkilerimize bağlıdır.

Sonuç: Ekonomik Öznelere Karşı Yeni Öznellikler

Neoliberalizm, bireyi ve toplumu “borç”, “rekabet” ve “girişim” mekanizmaları içerisinde yeniden üretmektedir. Bu mekanizmaların öngördüğü birey modeli, öznelliklerin kurucu bir unsuru haline getirilmektedir. Kapitalist sistemin beslediği kaynak kendini tam da burada belli eder, onun gücü “ekonomiyi (ve iletişimi, tüketimi, refah devletini vb.) çok çeşitli yollarla öznellik üretimiyle eklemlenme kapasitesinde yatar” (Lazzarato, 2015: 239). Ekonomi ve öznellik el ele gider. Böylece kendini insan sermayesine dönüştürmek ve kendi kendinin girişimcisi haline gelmek için uğraşan ekonomik özneler ortaya çıkar. Lazzarato'nun işaret ettiği gibi, “kapitalizmin gücü, arzunun işleyişini bir ‘olanaklar ekonomisi’ olarak yeni bir öznel figürü kışkırtmak ve teşvik etmek üzere kendi işleyişiyle bütünleştirme becerisinde yatar” (2015: 56). Neoliberal rasyonalite, fiziksel ve zihinsel bakımdan kişinin kendiyile ilgilenmesini, şirket, rekabet ve girişim insanı olarak kendi üzerine çalışmasını, bir varoluş estetiği oluşturmasını salık verir. Bir varoluş estetiği oluşturmak ya da varoluş tarzları icat etmek Nietzsche'den Foucault'ya izlerini sürebileceğimiz, ahlaksal kodlardan ayrı isteğe bağlı kurallar uyarınca açığa çıkan bir süreç olarak özneleşmeye işaret ediyordu. Kişinin kendi adına düşünmesi, kendi kendini yönetme kapasitesini gerçekleştirmeye cesaret etmesiydi. Kısacası hem bilgiden kaçabilecek hem de iktidara direnebilecek alternatif bir öznelliğin yaratılmasıydı. Şimdilerde yaratılmaya çalışılan öznellik ise, yönetilen, borç sorumluluğu altında ezilen ve sadece kendi çıkarını düşünen bir yoksullaşmaya mahkûm edilen bir öznellik. Neoliberalizm, bir öznellik yoksullaşmasıyla rekabete kilitlenmiş çıkarıcı özneler üreten stratejiler ve taktiklerle güçleniyor. Yani, bir yandan neoliberalizm kendine bağımlı özneler üretiyor, diğer yandan da bu özneler neoliberalizmin yeniden

üretimini sağlıyor. Burada karşılıklı bir etkileşim görülüyor. Bu bakımdan, Lazzarato'nun da vurguladığı gibi, "... her şeyden öte, iktidarın kendilikle ilişkiye, kendiliğe özen göstermeye, 'etiğe' nasıl yatırım yaptığı üzerine düşünülmezse günümüz kapitalizmini anlamak imkânsızdır" (2015: 266). Bireyler üretim ve tüketim malları üstünde çalıştıkları gibi kendileri üzerinde de çalışıyorlar; çoğu insan pek çok farklı yoldan kendini insan sermayesine dönüştürerek bu sisteme daha fazla bağlanıyor. İnsanlar yaşamlarının geri kalanını girişim ve rekabet uğruna kurban etmeye hazır tüketicilere, "başka alternatif yok" sloganını kabullenen öznelliklere dönüştürülmeye çalışılıyor. Bu nedenle, neoliberalizmin öznellik üzerinden okunması gerekir; onun öznelliğe yaptığı yatırımı sekteye uğratacak varoluşsal ve politik farklılaşmalar yaratılmak zorundadır. Neoliberalizmin öznellikler üzerinde kurduğu toplumsal tabi kılmayı parçalayacak etik farklılaşmalar icat edilmelidir. May'in belirttiği üzere, "kendimizi, birbirine umutla bağlı dayanışmacı varlıklar olarak değil de risk problemlerini idare eden bireysel girişimciler olarak gördüğümüz sürece, bizi çevreleyen ve bölen baskılara başarıyla karşı koyamayız" (2014: 105). Başka bir dünyanın, yaratıcı ve olumlu bir özgürlüğün mümkün olduğu unutulmamalıdır. Borç, denetim, rekabet ve girişimin öznellikler üzerindeki tahrip edici gücüne karşın, ortak bir yaşamın sürekliliğini sağlayacak yeni öznelliklerin, yeni yaşam biçimlerinin yaratılması için çaba gösterilmelidir.

Kaynakça

- BAUMAN, Z., 1999, *Sosyolojik Düşünmek*. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı.
- BAUMAN, Z., 2017, *Yaşam Sanatı*. Çev. Akın Sarı. İstanbul: Ayrıntı.
- BROWN, W., 2018, *Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*. Çev. Barış Engin Aksoy. İstanbul: Metis.
- DELEUZE, G., 2006, *Müzakereler*. Çev. İnci Uysal. İstanbul: Norgunk.
- DELEUZE, G., GUATTARI, F., 2012, *Anti-Ödipus: Kapitalizm ve Şizofreni I*. Çev. Fahrettin Ege, Hakan Erdoğan, Mustafa Yiğitalp. Ankara: Bilim ve Sosyalizm.
- FOUCAULT, M., 2015, *Biyopolitikanın Doğuşu*. Çev. Alican Tayla. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- GRAEBER, D., 2015, *Borç: İlk 5,000 Yıl*. Çev. Muammer Pehlivan. İstanbul: Everest.
- READ, J., 2014, "Homo Economicus'un Bir Soykütüğü: Neoliberalizm ve Öznelliğin Üretimi", Çev. Şeyda Öztürk. *Cogito*. Sayı: 70-71, 82-95.
- LAZZARATO, M., 2006, "Biopolitics/Bioeconomics: a politics of multiplicity", (Erişim Tarihi: 20.03.2018), <https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/Lazzaratoeng.pdf>.
- LAZZARATO, M., 2014, *Borçlandırılmış İnsanın İmali: Neoliberal Durum Üzerine Deneme*, Çev. Murat Erşen. İstanbul: Açılım Kitap.
- LAZZARATO, M., 2014a, *Borçla Yönetmek*. Çev. Şule Çiltaş. İstanbul: Otonom.

- LAZZARATO, M., 2014b, "Debt, Neoliberalism and Crisis: Interview with Maurizio Lazzarato on the Indebted Condition", *Sage*. Vol: 48 (5), 1039-1047.
- LAZZARATO, M., 2015, *Göstergeler ve Makineler*. Çev. Ferda Nur Demirci. İstanbul: Otonom.
- LAZZARATO, M., 2018, "Neoliberalizm İş Başında: Eşitsizlik, Güvensizlik ve Toplumsalın Yeniden Kurulumu. Politik-Ekonomik Alanın İncelenmesi İçin Temel Öğeler", Çev. Sibel Yardımcı. *E-Skop*. Sayı: 4, (Erişim Tarihi: 02.03.2018), <http://www.e-skop.com/skopdergi/neoliberalizm-is-basinda-esitsizlik-guvensizlik-ve-toplumsalın-yeniden-kurulumu-politik-ekonomik-alanın-incelenmesi-icin-temel-ogeler/1301>.
- MAY, T., 2014, "Yeni Girişimciler: Foucault ve Tüketim Toplumu", Çev. Maya Mandalıncı. *Cogito*. Sayı: 70-71, 96-105.
- NEGRI, A., HARDT, M., 2013, *Duyuru*. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı.
- NIETZSCHE, F., 2011. *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*. Çev. Ahmet İnam. Ankara: Say.
- ÇALCI, S., 2015. "Varoluş Borcundan Sermayeye: Borcun Soykütüğü İçin Bir Deneme". *Praksis*. Sayı: 38, 179-200.